

УДК 94(477):03''1860/1930''

[http://doi.org/10.18524/2304-1447.2018.1\(19\).112926](http://doi.org/10.18524/2304-1447.2018.1(19).112926)

Музичко Олександр Євгенович,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

вул. Єлисаветинська, 12, м. Одеса, 65082, Україна

тел.: (048) 723-58-42

e-mail: sandro06@ukr.net

ВНЕСОК ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ У РОЗВИТОК ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОЇ СПРАВИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті проаналізовано важливий аспект біографій істориків, що певний час жили та працювали на території Південної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: їх участь як авторів у тогочасних енциклопедіях, що видавалися в той час в Російській імперії та поза її межами.

Ключові слова: Південна Україна, історики, енциклопедії, історіографія, книгознавство

Одним з рівнів історичного пізнання є узагальнення, синтез, великого фактажу, що накопичується разом з поступом науки. З кінця ХVІІІ ст., коли була видана знаменита «Енциклопедія» французьких просвітників, серед інтелектуалів, зокрема, й ідеологів національних рухів, запанувало уявлення про енциклопедії як інструмент впливу на масового читача, а водночас і проміжний підсумок у розвитку досліджень. Доба позитивізму, починаючи з середини ХІХ ст. лише ствердила таке уявлення, адже для позитивістів накопичення фактів було найважливішим показником об'єктивності та прогресу. Видання енциклопедій, словників, мап, історій, окремих країн, народів, вийшло на порядок денний як показник зрілості народу. І сьогодні енциклопедії залишаються головним джерелом масових знань, засобом структурування наукових досягнень, лаконічним способом самопрезентації певного автора. Серед істориків, багато з яких були націєтворцями, громадськими діячами, просвітниками, енциклопедичний жанр стабільно викликав та викликає інтерес. Серед численних прикладів жвавої участі провідних істориків у створенні енциклопедій згадаємо про статті британця Еліса Міннза про слов'янські народи, античні міста на території України, у «British Encyclopaedia» (1911). Видатний польський історик Тадеуш Корзон опублікував численні статті з історії Польщі у «Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana», до редакційного комітету якої він входив з 1889–1901 рр.

Метою цієї статті є аналіз участі південноукраїнських істориків в енциклопедіях кінця XIX – початку XX ст. Джерелами нашого дослідження є передусім відповідні публікації істориків та статті про них, але залучено й інші епістолярні, актові, та мемуарні матеріали. У наявній історіографії існують лише побіжні згадки про відповідний напрям діяльності істориків, адже він традиційно вважається похідним і не дуже суттєвим в їх біографіях, що, на наш погляд, не є правильним.

Першими південноукраїнськими істориками, які мали досвід участі в енциклопедичних виданнях, були М. І. Надеждін та В. В. Григор'єв. Вони написали наприкінці 1830-х рр. статті в «Енциклопедичному лексиконі», видання А. Плюшара. Окрім цього, В. В. Григор'єв взяв участь у восьмому томі столичного «Военного энциклопедического лексикона» (статті з історико-сходознавчої тематики: «Мавераннегр», «Маври», «Магреб» «Мамелюки»).

Академік Санкт-Петербурзької Академії наук, кримчанин П. І. Кеппен жив, так би мовити, на «два полюси» – у столиці та Криму, де мав маєток та подовгу працював тут, вивчаючи історію півострова. На основі зібраних ним матеріалів у петербурзькому «Географічно-статистичному словнику Російської імперії» було опубліковано низку статей про міста Криму зі згадками про їх історію.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. найбільш масштабною виявилася співпраця одеських істориків з енциклопедичними проектами знаменитого столичного акціонерного видавництва Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона. У 1890-х рр. в «Енциклопедичному словнику» цього видавництва були опубліковані великі статті трьох професорів кафедри загальної історії Новоросійського університету (НУ). Ф. І. Успенський був автором статті про Візантійську імперію (згодом її передрукували у другому виданні цієї енциклопедії на початку XX ст. з незначними доповненнями) [16], а Є. М. Щепкін про лицарство у Західній Європі, Семирічну війну та хронологію. Натомість Р. Ю. Віппер, хоча і працював в Одесі значно менше за Є. М. Щепкіна, під час діяльності в Одесі опублікував аж 14 статей [4; 5]. Майже усі вони були присвячені питанням історії протестантизму, його головним ідеологам (М. Падуанський, М. Лютер, Ж. Кальвін, Д. Нокс), чи загалом течії (кальвінізм), або пов'язаним з цим явищем питанням (біографія Т. Мора та німецького католицького історика протестантизму В. Кампшульте). Лише статті про монархомахів, Ж.-Б. Машо, Д. Ньюмана були присвячені іншим аспектам. У цих темах (хіба що за виключенням статті про хронологію) ці автори були серед провідних спеціалістів у Російській імперії. Якщо для Р. Ю. Віппера та Є. М. Щепкіна, енциклопедичні статті були популяризацією висновків низки їх попередніх наукових праць, передусім, дисертацій про Ж. Кальвіна (Р. Ю. Віппер) та австрійсько-російські відносини доби Семирічної війни (Є. М. Щепкін), з якими вони увійшли у високу науку, то для Ф. І. Успенського, попри вже на той час великий доробок, його стаття була значною мірою підготовчою для реалізації його подальшого проекту написання першого в російській історіографії великого узагальнюючого нариса про Ві-

зантійську імперію. Незважаючи на енциклопедичний жанр, що спонукав до лапідарності, великий обсяг низки зі згаданих статей дозволив одеським авторам вкласти у тексти не лише фактаж, але й концептуальні висновки. Зокрема, Р. Ю. Віппер показав суперечливий характер Реформації та риси її провідників, Є. М. Щепкін – велике значення Семирічної війни для ідеології та політики держав-учасниць, Ф. І. Успенський – високий рівень культури Візантії, тим самим «реабілітуючи» її від попередніх закидів у регресивності.

Професор кафедри класичної філології, антикознавець, О. М. Деревницький опублікував у цьому виданні 8 статей. Найбільш ґрунтовна була присвячена історії новогрецької літератури. Історик виокремив 3 великих періоди в її розвитку: 1453–1700 рр.; 1700–1800 рр.; 1800–1900 рр. Історію грецької літератури впродовж другого та третього періодів історик розглянув у контексті грецького національного відродження [6].

Серед одеської професури найбільша кількість статей (55) у цьому знаменитому виданні належить професору кафедри історії всесвітньої літератури О. І. Кірпічнікову. Статті відображали не лише основні науково-педагогічні зацікавлення історика, але й побічні. Так, йому належить авторство статті про Бога стародавніх східних слов'ян Дажбога. Одна стаття була присвячена історії книги як загальнокультурному явищу. Для історичної україністики цікава досить велика стаття про Мелетія Смотрицького, в якій О. О. Кірпічніков високо оцінив здібності цього українського церковного діяча кінця XVI – першої половини XVII ст.

Інші статті присвячені переважно історії німецької та російської літератури. Найбільш фундаментальними є статті про Ф. М. Достоєвського, О. С. Пушкіна, М. М. Карамзіна та стаття «Німецька література». Втім, у статті про М. М. Карамзіна одеський історик виступив і в ролі історіографа, адже мав описати й його внесок в історіографію. Загалом, О. О. Кірпічніков, відзначаючи великий вплив М. М. Карамзіна на думки сучасної йому еліти, схилився до тези про його недосконалість як історика [8]. У статті про німецьку літературу, на відміну від статті О. М. Деревницького про грецьку, О. О. Кірпічніков не намагався періодизувати її розвиток, обмежився характеристиками окремих письменників.

Професорську корпорацію серед одеських авторів енциклопедії «розбавив» видатний єврейський історик С. М. Дубнов, який у 1890–1903 роках мешкав в Одесі. Вже наприкінці свого одеського періоду життя він опублікував у 26 та 27 томах дві великі статті про релігійні течії серед євреїв Польщі та України: хасидизм та франкізм.

Кримський (а до того одеський) автор, відомий низкою історичних перекладів та праць, Л. С. Зак опублікував у 28 томі велику біографію «володаря дум» ліберальної інтелігенції М. Г. Чернишевського.

Інший єврейський одеський історик Й. Г. Клаузнер взяв участь у ще одному видавничому проєкті Брокгауза та Ефрона: «Еврейской энциклопедии». Він є

автором 9 статей з історії іудаїзму у шести томах видання. Вчений наголошував на потребі видання енциклопедії іудаїзму на івриті [9].

У 1895–1896 рр. в Одесі існувала комісія «Товариства поширення просвітництва євреїв», що обговорювала за участю С. М. Дубнова план Ахад-Гаама про видання єврейської енциклопедії в Російській імперії російською мовою [7, с. 202].

Ще ширшою була участь одеських істориків на сторінках другого видання енциклопедії – «Нового енциклопедичного словника». Історик права, професор кафедри історії руського права В. В. Сокольський надрукував дві великі статті про збірник законів грузинського царя Вахтанга та Візантійське право, а інший професор тієї ж кафедри О. Я. Шпаков – про нещодавно померлого колегу, у 1860–1890-х рр. свого попередника на цій кафедрі, видатного історика права Ф. І. Леонтовича. Викладач Одеських вищих жіночих курсів К. В. Флоровська опублікувала низку статей про середньовічну культуру, зокрема, релігію. Однак більшість з них не були підписані. Багато років пізніше вона змогла пригадати лише авторство статті про ліонського архієпископа IX ст. Агобарда. Не виключено, що саме вона є автором низки подібних статей, зокрема, про Адальберта та Алкуїна. Лише чотири статті історика були підписані: про папу Римського кінця XIV – початку XV ст. Боніфація IX та про світських осіб маркіза Монфератського Боніфація, німецьких імператорів XI ст. Генриха III та Генриха IV, в яких головну увагу вона приділила церковній політиці імператорів [13].

Найбільшим є доробок професора кафедри загальної історії В. Е. Крусмана, який входив до титульних, неодмінних авторів енциклопедії, і є автором десятків статей на тему середньовічної та ранньомодерної історії Західної Європи, переважно Англії та Німеччини, зокрема: Альфред Великий, Англія (історія до 1688 р.), Бекет, Бедфорд, Вільгельм I Завойовник, Вітенагомт, Вітербо, Велика хартія вольнощів, Відродження, Ганза, Гільдії, Гогенштауфени, Генріхи Англійські, Германія та ін. В. Ф. Буряченко у 1910-х рр. консультував редактора «Нового энциклопедического словаря» К. Арсеньєва щодо джерел та літератури про український та білоруський національний рухи [2, арк. 3–4, 9].

Меншою є співпраця з «Настольним енциклопедичним словником видавництва Гранат». У 3 томі цього видання С. М. Дубнов опублікував статті «Єврейська література». «Ізраїльський народ», «Ізраїльське царство», «Іудейське царство». Значно більш масштабною була участь у цьому виданні професора кафедри філософії НУ М. М. Ланге. У період 1911–1916 рр. у 6, 10, 11, 13, 15, 17, 18, 19, 21, 23, 25, 26, 33 томах було опубліковано 18 статей вченого. Половина з них були ґрунтовними біографічними нарисами біографій великих філософів античності та нового часу: Геракліта, Гоббса, Бруно, Лейбніца, Канта, Гегеля, Конта, Бредлі, Гюйо. Ці статті не є рівнозначні. Наприклад, у деяких статтях, від яких можна було б очікувати розгорнутої характеристики (Д. Бруно, О. Конт) М. М. Ланге виявив стриманість і обмежився тільки фактажем.

Приділяючи велику увагу у загальних енциклопедіях біографіям, одеські історики отримали можливість взяти участь у кількох суто біографічних енциклопедичних проектах. У шести томах «Критико-біографічного словника російських письменників та вчених» С. А. Венгерова, що був виданий у 1889–1904 рр. було опубліковано 9 статей професора кафедри історії російської літератури НУ В. О. Яковлева, 2 статті О. І. Кірпічнікова та 1 стаття О. О. Андрієвського про його брата М. О. Андрієвського. О. Я. Пергамент та В. В. Скидан надіслали з Одеси доповнення до біографій низки осіб. Усі статті В. О. Яковлева містили не лише суто біографічні факти, але й аналіз поглядів та творчого доробку з використанням різноманітних джерел, зокрема, й усної історії (так, у статті про діяча болгарського національного відродження В. Є. Априлова В. О. Яковлев використав спогади іншого болгарського діяча М. Х. Палаузова). В результаті створювався складний, «кольоровий», біографічний портрет. Не завжди досить суворі оцінки біографа сприймаються сучасними дослідниками. Так, підданий сумніву «вирок», що дав В. О. Яковлев кримському археологу А. Б. Ашику, мовляв, його праці не мали науковості, а були лише збірниками фактичних даних [17; 15, с. 279]. Іноді В. О. Яковлев використовував енциклопедичні шпальти, аби висунути пропозицію на кшталт видання в одному томі усіх невеликих творів одеського археолога-античника П. В. Беккера. Окрім авторських статей у словнику С. А. Венгерова було опубліковано 5 автобіографій істориків: одеських Д. І. Азаревича, О. Ф. Базінера, О. О. Башмакова, Г. Ф. Блюменфельда та катеринославського і одеського О. О. Андрієвського.

Низка статей залишилася в рукописному варіанті в особовому архіві С. А. Венгерова. Йдеться про змістовні автобіографії С. Л. Аваліані, В. Ф. Лазурського та історика-священника І. Х. Стрельбицького та стаття І. Л. Смоленського про його батька, лідера української одеської громади кінця ХІХ ст. Л. А. Смоленського [1].

Найвидатнішим біографічним виданням у Російській імперії був «Русский биографический словарь» за редакцією О. О. Половцова. Найбільшим є внесок кримського морського офіцера П. І. Белавенеца – 51 стаття про російських флотоводців.

Серед одеських істориків найбільше статей, десять, опублікував професор кафедри російської історії О. І. Маркевич. Більшість з них є виразно українознавчими: про Михайла та Миколу Ханенків, Богдана та Юрія Хмельницьких, П. І. Калнишевського, Г. Ф. Квітку, М. І. Костомарова. Стаття про Б. Хмельницького містила не лише фактаж, але й розгорнуту оцінку постаті гетьмана [10]. О. І. Маркевич намагався зайняти виважену позицію, так би мовити, між радикальним негативізмом П. М. Буцинського та глорифікацією з боку М. І. Костомарова. Одеський історик вважав, що Б. Хмельницький був розумний, але не геній, не був видатною державною особою, адже не в повній мірі засвоїв макіавеллізм. На думку історика, гетьман зберігав польський устрій, який загалом був його ідеалом, не думав про інтереси народу і тому не був на-

родним героєм; був лише знярядям з'єднання з Росією, що було підготовлено попередньою історією цих країн. Вважаємо, що М. П. Василенку, стаття якого про гетьмана була видана в енциклопедії Брокгауза два роки після появи статті О. І. Маркевича, не вдалося перевершити одесита і не лише через значно менший обсяг статті, а тому, що вона не містила концептуальних узагальнень. Те саме можна сказати і щодо порівняння статей про М. І. Костомарова В. О. Мякотіна у «Брокгаузі» та О. І. Маркевича. Аналіз одеситом поглядів М. І. Костомарова слід визнати взірцевим, що охоплював усі нюанси його стиля як історика та історіософії [11].

О. І. Маркевич до того ж популяризував це видання в одеській пресі, оцінивши словник як «видатну працю» [12]. Значно скромнішою була участь у «РБС» двох інших професорів: В. О. Яковлева (4 статті) та Б. В. Варнеке (2 статті). Ще 5 статей В. О. Яковлева залишилися ненадрукованими і були оприлюднені лише в наш час у додаткових томах «РБС».

Професор кафедри історії російської літератури НУ С. Г. Вілінський взяв активну участь у харківському проекті «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний». Лише впродовж 1910 р. тут було опубліковано 23 його статті на історико-літературні теми.

Беручи участь в енциклопедичних проектах «на стороні», південноукраїнські вчені намагалися започаткувати й власний проект. 11 жовтня 1914 р. на засіданні Одеського бібліографічного товариства при НУ була заслухана доповідна записка Л. О. Чижикова з пропозицією започаткувати видання словника місцевих уродженців та діячів Півдня. За його задумом, статті цього видання мали виглядати на кшталт формулярних списків. Доповідь викликала дискусію про зміст поняття «місцевий діяч». Так і не дійшовши згоди, члени товариства вирішили обмежитись Одесою. Перші варіанти статей мали публікуватись в «Известиях» товариства. Товариство створило комісію, до якої увійшли голова товариства, професор кафедри російської історії Новоросійського університету І. А. Линниченко та члени Л. О. Чижиков, О. М. Де-Рібас, А. В. Флоровський, С. Л. Аваліані [3].

З історією іудаїки в Одесі пов'язаний єдиний відомий нам випадок участі одеських істориків в енциклопедичних проектах. С. М. Дубнов у 1892 р. встановив контакти з віденським публіцистом Ісидором Зінгером з приводу участі у виданні енциклопедії єврейських знань німецькою, або французькою мовами. Такий проект цілком відповідав концепції С. М. Дубнова, який він виклав у своїй відомій програмовій статті, що закликала до систематизації даних з єврейської історії, підготовчій роботі задля подальшого видання великого наукового компендіуму. Однак це видання затягнулося до початку ХХ ст., коли той самий І. Зінгер з більшим успіхом організував видання у Нью-Йорку «The Jewish Encyclopedia». С. М. Дубнов став редактором-консультантом з історії російських євреїв. Йому надсилалися у великих свитках на пергаменті надруковані списки статей в алфавітному порядку, з пробілами для вставки бракуючи

назв. Впродовж двох-трьох років з 1898 р. С. М. Дубнов надсилав ці документи до США з доповненнями. Він листувався по справах редагування з редактором відділу загально єврейської історії Готардом Дейтшем та російсько-єврейської історії Германом Розенталем. Отримання кожного нововиданого тому С. М. Дубнов сприймав як свято [7, с. 187, 202, 245, 260]. У 1903–1904 рр. в енциклопедії були надруковані 3 статті одеського іудаїста: про Ваад чотирьох країн, Якоба Франка та Хасидизм [18; 19; 20].

Накопичений досвід попереднього часу прислужився історикам у 1920-х – на початку 1930-х рр. Одеські вчені в цей час працювали над виданням біобібліографічного словника діячів Степової України, співпрацювали з ленінградською Русько-візантійська комісія Академії наук щодо перевидання словника Дюканжа і, особливо активно, – з «Постійною комісією ВУАН для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933)» [14]. Останнім проявом енциклопедичної діяльності були статті у першому виданні «Большой советской энциклопедии» на початку 1930-х рр. одеського медієвіста та франкознавця, вихованця НУ, О. Л. Вайнштейна.

Отже, загалом провінційна і тому не настільки й потужна за потенціалом одеська історіографія не змогла впродовж XIX – початку XX ст. створити власний «енциклопедичний рух» і взяла досить спорадичну участь в енциклопедичних проектах в провідних центрах. Накопичений потенціал та досвід, тим не менш, вже призводив до покращення ситуації, якщо б не брутальні репресії 1930-х рр., що знищили відповідні паростки. З іншого боку, наведені дані свідчать про прагнення низки одеських істориків різних галузей (україністів, русистів, всесвітників, істориків права) подолати провінційний «намул» шляхом участі в енциклопедичних проектах, що найбільшою мірою вдалося В. Е. Крусману. Варто виокремити такі типи енциклопедій, в яких взяли участь одеські історики: загальнонаукові (Брокгауз та Ефрон, англomовна Єврейська енциклопедія, Російський біографічний словник), загально просвітницькі (Народна енциклопедія), біографічно-довідкові (Венгерова). У масиві цих видань можна виокремити етноконфесійно-орієнтовані та загальнодержавні. Переважав біографічний жанр чи спрямування текстів, або й проектів загалом. Власне, саме такі біографічні проекти і можна визнати суто історіографічними проектами, в яких взяли участь одеські історики. Вочевидь, принципово важливо те, що частина проектів не була реалізована і, відповідно, деякі тексти не вплинули на тогочасну думку. Однак і збережені, принаймні, частково, рукописи за умови їх публікації здатні вплинути на сучасний процес, щонайменше, у суто історіографічній царині. Низка енциклопедичних статей одеських істориків виходила поза межі пізнавального енциклопедизму і була значною віхою в історіографічному процесі свого часу та у творчих біографіях авторів цих статей. Не втратили свого значення ці статті і до сьогодні. Завдяки С. М. Дубнову, Одеса подала поодинокий приклад співпраці історика з енциклопедичним проектом далеко поза межами України та загалом Російської імперії. Порівнюючи

одеську ситуацію з іншими університетськими і тому науковими, київським, харківським, осередками, доходиш висновку про приблизно рівні досягнення членів корпорацій істориків цих міст в енциклопедичній сфері зазначеної доби.

Список використаних джерел та літератури

1. Отдел рукописей Института Русской литературы («Пушкинский дом»). – Ф. 377. – Оп. 7. – Д. 16. – 3315 л.
2. Фонд рукописів відділу рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки. – Ф. 29. – К. 2. – Р-515 ; К. 1. – Р-514.
3. В библиографическом обществе // Одес. новости. – 1914. – 13 окт.
4. *Vipper P. Ю.* Кальвинизм. Кальвин / Р. Ю. Виппер // Энциклопед. слов. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1895. – Т. 14 : Калака – Кардам. – С. 100–107.
5. *Vipper P. Ю.* Лютер / Р. Ю. Виппер // Энциклопед. слов. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1896. – Т. 18. – С. 258–263.
6. *Деревицкий А. И.* Новогреческая литература / А. И. Деревицкий // Энциклопед. слов. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1897. – Т. 21 : Нибелунги – Нэффцер. – С. 268–273.
7. *Дубнов С. М.* Книга жизни / С. М. Дубнов. – Иерусалим ; Москва, 2004. – 795 с.
8. *Кирпичников А. И.* Н. М. Карамзин / А. И. Кирпичников // Энциклопед. слов. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1895. – Т. 14 : Калака – Кардам. – С. 440–447.
9. *Клаузер И. Г.* Об энциклопедии иудаизма на еврейском языке / И. Г. Клаузер. – Белосток, 1903. – 21 с.
10. *Маркевич А. И.* Богдан Зиновий Хмельницкий / А. И. Маркевич // Рус. биограф. слов. – СПб., 1901. – Т. 21 : Фабер – Цявловский. – С. 347–362.
11. *Маркевич А. И.* Н. И. Костомаров / А. И. Маркевич // Рус. биограф. слов. – СПб., 1903. – Т. 9 : Кнаппе – Кюхельбекер. – С. 305–319.
12. *Маркевич А. И.* Выдающийся труд / А. И. Маркевич // Одес. новости. – 1896. – 20 дек.
13. Новый энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона / под общ. ред. К. К. Арсеньева. – СПб. : Изд-во Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1911–1916. – Т. 1 : А – Александр Михайлович. – 1911. – Стб. 394–395; Т. 8 : Брачный наряд – Белорусы. – 1912. – Стб. 516–518; Т. 13 : Генеральный двор – Головинин. – 1913. – Стб. 30–32.
14. *Стамбол І.* Участь одеситів у роботі Постійної комісії УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України / І. Стамбол // У пошуках гармонії... : наук. зб. до 50-річчя проф. В. М. Хмарського. – Одеса, 2017. – С. 279–293.
15. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.) / И. В. Тункина. – СПб., 2002. – 676 с.
16. *Успенский Ф. И.* Византия / Ф. И. Успенский // Энциклопед. слов. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1892. – Т. 6 (11). – С. 251–260.
17. *Яковлев В. А. Б. Ашик* / Яковлев В. // Критико-биограф. слов. рус. писателей и ученых. – СПб., 1889. – Т. 1. – С. 891–892.
18. Council of the Four Lands // Jewish Encyclopedia. – New York, 1903–1904. – Vol. 4. – P. 304–308.
19. Jacob Frank // Jewish Encyclopedia. – New York, 1903–1904. – Vol. 5. – P. 475–478.
20. Hasidism // Jewish Encyclopedia. – New York, 1903–1904. – Vol. 6. – P. 251–258.

References

- [1]. Otdel rukopisey Instituta Russkoy literatury («Pushkinskiy dom») [Manuscripts Department of the Institute of Russian literature (“The Pushkin House”)]. Fund. 377. inventory. 7. dossier 16, 3315 p.
- [2]. Fond rukopysiv viddilu ridkisnykh vydan ta rukopysiv Odeskoi natsionalnoi naukovoї biblioteki [Manuscripts fund of the Department of rare editions and manuscripts of the Odessa National Scientific Library]. Fund 29. Cardboard 2. R-515; Cardboard 1. R-514.
- [3]. V bibliograficheskom obshchestve [In a bibliographic society]. *Odesskie novosti [Odessa news]*. 1914, 13 oktyabrya.
- [4]. *Vipper R. Yu.* Kalvinizm. Kalvin [Calvinism. Calvin]. *Entsiklopedichekiy slovar F. A. Brokgauza i I. A. Yefrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]*. Sankt-Peterburg, 1895, t. 14, pp. 100–107.
- [5]. *Vipper R. Yu.* Lyuter [Lyuter]. *Entsiklopedichekiy slovar F. A. Brokgauza i I. A. Yefrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]*. Sankt-Peterburg, 1896, t. 18, pp. 258–263.

- [6]. Derevitskiy A. I. Novogrecheskaya literatura [Modern Greek literature]. *Entsiklopedicheskiy slovar F. A. Brokgauza i I. A. Yefrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]*. Sankt-Peterburg, 1897, t. 21, pp. 268–273.
- [7]. Dubnov S. M. *Kniga zhizni [The book of life]*. Ierusalim, Moskva, 2004, 795 p.
- [8]. Kirpichnikov A. I. N. M. Karamzin [N. M. Karamzin]. *Entsiklopedicheskiy slovar F. A. Brokgauza i I. A. Yefrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]*. Sankt-Peterburg, 1895, t. 14, pp. 440–447.
- [9]. Klauzner I. G. *Ob entsiklopedii iudaizma na evreyskom yazyke [Encyclopedia of Judaism in Hebrew]*. Belostok, 1903, 21 p.
- [10]. Markevich A. I. Bogdan Zinoviy Khmelniitskiy [Bogdan Zinoviy Khmelniitskiy]. *Russkiy biograficheskiy slovar [Russian biographic dictionary]*. Sankt-Peterburg, 1901, t. 21, pp. 347–362.
- [11]. Markevich A. I. N. I. Kostomarov [N. I. Kostomarov]. *Russkiy biograficheskiy slovar [Russian biographic dictionary]*. Sankt-Peterburg, 1903, t. 9, pp. 305–319.
- [12]. Markevich A. I. Vydayushchiysya trud [Outstanding work]. *Odesskie novosti [Odessa News]*. 1896, 20 dekabrya.
- [13]. *Novyy entsiklopedicheskiy slovar F. A. Brokgauza i I. A. Yefrona [New Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]*. Sankt-Peterburg, 1911–1916, t. 1, 1911, pp. 394–395; t. 8, 1912, pp. 516–518; t. 13, 1913, pp. 30–32.
- [14]. Stambol I. Uchast odesytiu v roboti Postiinoi komisii UAN-VUAN dlia skladannia biohrafichnogo slovnyka diiachiv Ukrainy [The participation of Odessites in work of the Standing Commission of Ukrainian Academy of Sciences/All-Ukrainian academy of Sciences for creating biographic dictionary of Ukrainian activists]. *U poshukakh harmonii... Naukovyi zbirnyk do 50-richchia profesora Vadima Mihajlovich Khmarskoho [In search of harmony... Scientific collection dedicated to the 50th anniversary of professor V. Khmarskiy]*. Odesa, 2017, pp. 279–293.
- [15]. Tunkina I. V. *Russkaya nauka o klassicheskikh drevnostyakh yuga Rossii. (XVIII – seredina XIX v.) [The Russian science about classic antiquities of the south of Russia]*. Sankt-Peterburg, 2002, 676 p.
- [16]. Uspenskiy F. I. Vizantiya [Byzantium]. *Entsiklopedicheskiy slovar F. A. Brokgauza i I. A. Yefrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]*. Sankt-Peterburg, 1892, t. 6 (11), pp. 251–260.
- [17]. Yakovlev V. A. B. Ashik [A. B. Ashik]. *Kritiko-biograficheskiy slovar russkikh pisateley i uchenykh [Critical-biographical dictionary of Russian writers and scientists]*. Sankt-Peterburg, 1889, t. 1, pp. 891–892.
- [18] Council of the Four Lands. *Jewish Encyclopedia*. New York, 1903–1904, vol. 4, pp. 304-308.
- [19]. Jacob Frank. *Jewish Encyclopedia*. New York, 1903–1904, vol. 5, pp. 475–478.
- [20]. Hasidism. *Jewish Encyclopedia*. New York, 1903–1904, vol. 6, pp. 251–258.

Надійшла 19.05.2018 р.

А. Е. Музычко,

кандидат исторических наук,
доцент кафедры истории Украины
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Елисаветинская, 12, г. Одесса, 65082, Украина
тел.: (048) 723-58-42
e-mail: sandro06@ukr.net

**ВКЛАД ЮЖНОУКРАИНСКИХ ИСТОРИКОВ В РАЗВИТИЕ
ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКОГО ДЕЛА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА
XIX – НАЧАЛО XX В.)**

Целью этой статьи является анализ участия южно украинских историков в энциклопедиях конца XIX – 20-х годов. Источниками нашего исследования являются прежде всего соответствующие публикации историков и статьи о них, но привлечены и другие эпистолярные, актовые и мемуарные материалы. В имеющейся историографии существуют только отдельные упоминания о со-

ответствующих направлениях деятельности историков, ведь он традиционно считается производным и не очень существенным в их биографиях, что, на наш взгляд, не является правильным. Приведенные данные свидетельствуют о стремлении ряда историков разных отраслей преодолеть провинциализм путем участия в энциклопедических проектах. Историки приняли участие в общих (Брокгауз и Эфрон, Гранат, англоязычная Еврейская энциклопедия.), просветительских (Народная энциклопедия), биографических (Русский биографический словарь, Венгерова). В массиве этих изданий можно выделить этноконфессионально-ориентированные (еврейские) и общегосударственные. Преобладал биографический жанр. Собственно, именно такие биографические проекты и можно признать сугубо историографическими проектами, в которых приняли участие одесские историки. Ряд энциклопедических статей одесских историков выходила за пределы познавательного энциклопедизма и была значительной вехой в историографическом процессе своего времени и в творческих биографиях авторов этих статей.

Ключевые слова: Южная Украина, историки, энциклопедии, историография, книговедение.

O. E. Muzychko,

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.)
Docent of the Department of History of Ukraine
Odessa I. I. Mechnikov National University,
12 Elisavetinska St., Odessa, 65082, Ukraine
tel.: (0482) 723-58-42
e-mail: sandro06@ukr.net

**THE CONTRIBUTION OF SOUTHERN UKRAINIAN
HISTORIANS TO THE DEVELOPMENT OF THE
ENCYCLOPEDIA CASE (THE SECOND HALF OF THE XIX
AND EARLY XX CENTURIES)**

Summary

The purpose of this article is to analyze the participation of southern historians in encyclopedias of the late XIX – 20s. The sources of our research are first of all the relevant publications of historians and articles about them, but other epistolary, act and memoir materials are also involved. In the available historiography there are only passing references to the corresponding direction of activity of historians, because it is traditionally considered to be derived and not very significant in their biographies, what, in our opinion, is not correct.

The most extensive was the cooperation of the Odessa historians with the encyclopedic projects of the famous Metropolitan joint-stock publishing House F. A. Brockhaus and I. A. Efron. In the 1890s in the «Encyclopedic dictionary» of this publishing house large articles by three professors of the Department of General history of Novorossiysk University F. I. Uspensky, R. Yu. Whipper and E. M. Shchepkin were published.

Among Odessa professors the greatest number of articles (55) in this edition, which were devoted to the development of German, Ukrainian and Russian literature belongs to Professor of the Department of history of world literature O. I. Kirpichnikov. The article about M. M. Karamzin also covered the history of historical science. Great article about N. G. Chernyshevsky was written by L. S. Zack, who was the Crimean at that time (and before that the inhabitant of Odesa).

Professor Corporation among the Odessa authors of the encyclopedia «diluted» outstanding Jewish historian S. M. Dubnov who in 1890–1903 lived in Odesa. At the end of his Odessa period of life he published in 26 and 27 volumes two large articles about religious movements among Jews in Poland and Ukraine: hasidism and frankism. Another Jewish historian from Odessa I. G. Klausner took part in another publishing project of Brockhaus and Efron: «Jewish encyclopedia». He is the author of 9 articles on the history of Judaism in six volumes. The scientist stressed the need to publish an encyclopedia of Judaism in Hebrew.

The second edition of the Brockhaus and Efron encyclopedia, the «New encyclopedic dictionary», was attended mainly by representatives of the new generation of historians. The historian of law, Professor Of the Department of history of Russian law V. V. Sokolsky published two large articles about the collection of laws of the Georgian king Vakhtang and Vyzantine law, and another Professor of the same Department O. Y. Shpakov – about the recently deceased colleague, his predecessor in this Department in 1860–1890s, the outstanding historian of law F. I. Leontovich. The teacher of the Odessa higher courses for women K. V. Florovskaya published a number of articles about medieval culture, in particular, religion. However, most of them were not signed. Many years later, she was able to recall only the authorship of the article about the Archbishop of Lyon IX century Agobard. Professor V. E. Krusman was a member of the title authors of the encyclopedia, and is the author of dozens of articles about the medieval history of Western Europe, mainly England and Germany.

In «Desktop encyclopedic dictionary» of publishing Grenades the greatest extent was attended by the historian of philosophy N. N. Lange – 18 articles, especially about famous philosophers. Also S. M. Dubnov published 3 articles about the history of the Jews.

Paying great attention to biographies in General encyclopedias, Odessa historians had the opportunity to take part in several purely biographical projects. In six volumes of the «Critical-biographical dictionary of Russian writers and scientists» by S. A. Vengerov, which was published in 1889–1904, 9 articles were published by Professor of the Department of history of Russian literature of Novorossiysk University V. O. Yakovlev, 2 articles by O. I. Kirpichnikov and 1 article by O. O. Andrievsky about his brother M. O. Andrievsky. Additions to the biographies of a number of persons were sent from Odessa by J. Pergament and V. V. Skidan. Except author's articles 5 autobiographies of historians in the dictionary of S. A. Vengerov was published: D. I. Azarevich, O. F. Basener, O. O. Bashmakov, G. F. Blumenfeld and Katerinoslav from Odesa and Odesa's O. O. Andrievsky.

The most outstanding biographical publication in the Russian Empire was the «Russian biographical dictionary» edited by O. O. Polovtsov. The greatest contribution of the Crimean naval officer P. I. Belavenets – 51 article about Russian naval commanders. Among the Odessa historians there was Professor of the Department of Russian history O. I. Markevich, who published ten articles. Most of them are definitely Ukrainian: about Michael and Nicholas Khanenko, Bogdan and Yuri Khmelnitsky, P. Kalnyshevsky, G. Kvitka, M. Kostomarov. O. I. Markevich popularized this publication in the Odessa press, assessing the dictionary as

«outstanding work». Much more modest was the participation in the «RBD» two other professors: V. O. Yakovlev (4 articles) and B. V. Varneke (2 articles). 5 articles of V. O. Yakovlev remained unprinted and were published only in our time in additional volumes of «RBD». Professor of the Department of history of Russian literature of Novorossiysk University S. G. Vilinsky took an active part in the Kharkiv project «People's encyclopedia of scientific and applied knowledge». Only during 1910 23 of his articles on historical and literary topics were published here. The only known case of participation of Odessa historians in encyclopedic projects is connected with the history of Judaica in Odessa. This refers to S. M. Dubnov's articles in «the Jewish Encyclopedia» (New York). So, in General, the provincial and therefore not so powerful potential Odessa historiography could not during the XIX – early XX century. create your own «encyclopedic movement» and took quite sporadic participation in encyclopedic projects in leading centers. The accumulated potential and experience, however, has already led to an improvement in the situation, but the brutal repression of the 1930s, which destroyed the corresponding sprouts. On the other hand, these data indicate the desire of a number of Odessa historians of different branches (of Ukrainian, Russian, historians of world history, historians of law) to overcome provincial «silt» through participation in encyclopedic projects, to the greatest extent it was possible V. E. Krusman. You can select the following types of encyclopedias, in which took part historians of Odessa: General (Brockhaus and Efron, Jewish encyclopedia in English, Russian biographical dictionary), General educational (People's encyclopedia), and biographically-reference (Vengerov). In the array of these publications can be identified ethnic and religious-oriented and national. Biographical genre or direction of texts or projects in General prevailed. Actually, such biographical projects can be recognized as purely historiographical projects, in which Odessa historians took part. Obviously, it is of fundamental importance that some projects were not implemented and, accordingly, some texts did not affect the opinion of that time. However, the preserved manuscripts, at least partially, provided that they are published, can affect the modern process, at least in a purely historiographical field. A number of encyclopedic articles of Odessa historians went beyond the cognitive encyclopaedics and was a significant milestone in the historiographical process of its time and in the creative biographies of the authors of these articles. These articles have not lost their importance today. Thanks to S.M. Dubnov, Odessa gave a single example of cooperation between the historian and the encyclopedic project far beyond the borders of Ukraine and the Russian Empire as a whole. Comparing the Odessa situation with other University and therefore scientific, Kiev, Kharkiv, cells, we come to the conclusion about equal achievements of corporate members of historians of these cities in the encyclopedic sphere of the specified time.

Keywords: Southern Ukraine, historians, encyclopedias, historiography, book science.